

S A Y I 1 6 • 2 0 0 6

İslâm
Araştırmaları
Dergisi

TURKISH JOURNAL OF ISLAMIC STUDIES

İBN HALDUN
Özel Sayısı
II

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ

Bilal Aybakan

İstanbul: İz Yayıncılık, 2003. 183 sayfa.

Şer'î deliller hiyerarşisinde genellikle üçüncü sırada gösterilen icmâ, gerek klasik kaynaklarda ve gerekse modern döneme ait usul eserlerinde üzerinde en çok durulan kavramlardan biri olmuştur. Ancak klasik eserlerde kavram detaylı bir şekilde irdelenmekle beraber, nasıl bir süreç sonucunda bu teorik yapının ortaya çıktığı pek inceleme konusu yapılmamaktadır. Modern döneme ait bazı çalışmalarda ise kavramın ifade ettiği anlam, kavramlaşma süreci ve o dönemdeki şartlar gözardı edilerek incelenmektedir. Aslında bu durum sadece fikhî terimlerle sınırlı olmayıp diğer ilim dallarına ait kavramlarda da yaşanmaktadır. Bu sebepten ötürü icmâ gibi hayatî öneme sahip kavramların oluşum süreçlerine dair çalışmalar, düşünce dünyamızda yer alan kavramların daha sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesini sağlayacağı gibi, ait olduğu disiplinin belirli bir dönemdeki serüvenini de gözler önüne serecektir. Bilal Aybakan'ın fıkıh ilminin oluşum sürecinde icmâ kavramının ifade etmiş olduğu anlamı mercek altına aldığı eseri de bu açıdan önem arz etmektedir.

Eser "Önsöz", "Giriş", üç bölüm "Sonuç", "Bibliyografya" ve "Karma İndeks"ten oluşmaktadır. "Hicri İlk İki Asrın Siyâsî ve Sosyal Panoraması" başlığını taşıyan "Giriş" bölümünde müellif, ele aldığı konunun farklı bir boyutuna ışık tutacağı düşüncesiyle iki yüzyıllık tarih kesitinin (sahabeden müctehid imamlara kadar) önemli siyâsî ve sosyal olaylarının panoramasını aktarmaktadır. Bu çerçevede Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler döneminin Me'mûn'a kadar olan kısmını mercek altına almakta ve toplumda meydana gelen siyâsî ve sosyal hadiselerin entelektüel düşünce yapısına nasıl bir zemin hazırladığını ortaya koymaktadır.

"Hz. Peygamber ve Sahabe Dönemi İctihat Faaliyeti" başlığını taşıyan "Birinci Bölüm"de Aybakan, Hz. Peygamber döneminde meydana gelen hadiselerin çözüme kavuşturulmasında başvurulan kaynağın vahiy, vahiy gelmeyen durumlarda beşerî donanım ve özellikle toplumu ilgilendiren meselelerde istişare olduğunu kaydetmektedir. Burada Hz. Peygamber'in sünnetinin tamamının vahiy mahsulü olarak nitelenmesinin isabetli bir yaklaşım olmadığını, aksi hâlde sünnetin ondan başka kimseye izafe edilmesinin mümkün olmayacağını; halbuki ilk dönem literatüründe başka insanların örnek davranışlarının da sünnet terimiyle karşılandığını ifade etmiştir.

Hız. Peygamber'in eğitiminden geçmiş ve İslâm'ın sağladığı dönüşümü ilk ve derinden yaşayan kuşak olması hasebiyle, sahabenin ortaya koyduğu uygulama birçok açıdan önem arz etmektedir. Özellikle Hız. Peygamber'in vefatıyla başlayan süreç içerisinde meydana gelen hadiselerin çözümünde elde bulunan sermaye canlı vahyin geldiği dönemin birikimi olan Kur'an ve sünnet ile beşerî donanım ve istişaredir. Yazar fikhî yatkinlik bakımından sahabe profilini incelemiş ve yaşlı sahabe kuşağından Hız. Ömer (ö. 23/644) ile Abdullah b. Mes'ûd'u (ö. 32/652); genç sahabe kuşağından ise İbn Abbas'ı (ö. 68/688) örnek olarak ele aldıktan sonra, sahabenin içtihat yöntemine değinmiştir. Sahabenin yaşamış olduğu dönemde ilim oluşturma kaygısı bulunmadığı için saf hukukî düşünce etkinliğinden ziyade, vuku bulan hadiselerle pratik çözümler üretme kaygısı ön plandaydı. Aybakan'ın, Hız. Peygamber'in vahiyle yoğunlaşmış uygulamasını ifade ettiğini söylediği sünneti sahabe, katı ve statik bir anlayışın aksine, değışen şartları sonuna kadar hesaba katan dinamik bir yapıyla ele almış ve onların sünnet algıları daha sonraki dönemlerde doktriner formlara bürünen fıkıh ekolleri için de hareket noktası olmuştur.

"Tâbiûn Dönemi İctihat Faaliyeti ve İlk Fikhî Oluşumlar" başlığını taşıyan "İkinci Bölüm"de değışik yörelerde bulunan tâbiûn fukahası, tâbiûnun içtihat yöntemi ve ilk fikhî oluşumların icmâ düşüncesi ele alınmıştır. Resulullah'ın vefatından sonra sahabenin genç kuşağı (İbn Abbas, İbn Ömer) ile tâbiûnun ilk kuşağı, sahabenin önde gelenleri etrafında kümelenmeye başlar ve onların ilmî birikiminden istifade etmeye çalışırlar. İlk dönemin dinî bilgisi Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) ve Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) vasıtasıyla Medine halkına; İbn Abbas kanalıyla Mekke ahalisine ve Abdullah b. Mes'ûd tarafından da Irak yöresine aktarılmış ve bunların talebeleri vasıtasıyla sonraki kuşaklara iletilmiştir. Müellif daha sonra çeşitli merkezleri esas alarak tâbiûn kuşağının önemli fakihlerini tanıtmış ve Medine'de Said b. el-Müseyyeb (ö. 94/712); Mekke'de Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 115/732); Basra'da Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728) ve Katâde (ö. 118/736); Kûfe'de Şurayh b. Hâris el-Kindî (ö. 78/697), Alkame (ö. 62/682), Mesrûk (ö. 63/683) ve İbrahim en-Nehâî (ö. 95/714) ve Şam'da Mekhûl'ü (ö. 116/734) öne çıkan isimler olarak zikretmiştir. Zikri geçen tâbiûn kuşağının önünde Kur'an ve sünnet dışında bir de sahabenin görüşlerinin ilmî miras olarak yer alması, işleyecekleri malzemenin kabarılaşmasını sağlamakta ve karşılaştıkları bir konuda sünnetin bulunup bulunmadığını öğrenme şansları da sahabenin toplum içerisinde seyrekleşmesine paralel

olarak azalmaktaydı. Aybakan'a göre tâbiûnun, sahabenin görüşlerini ele almaları neticesinde ortaya çıkan anlayış, onların icmâ kurumuna ihtiyaç duyan ilk kuşak olmasını sağlamış ve sahabenin ihtilafa konu olmamış karar ve fetvaları icmânın çekirdeğini oluşturmuş; aynı zamanda İslâm hukukunun oluşum süreci profesyonel tarzda bu kuşağın elinde işlemeye başlamıştır.

Hicaz (Mekke, Medine) ve Irak (Kûfe, Basra) ekolleri arasındaki ayrışma, tâbiûn döneminin başlarından itibaren fark edilmeye başlanır. Her iki ekol de sahabe ve tâbiûnun görüşlerine değer vermekle beraber, onların kendi aralarında ihtilafı olan meselelerde nasıl bir metot takip edileceği hususunda ayrı yöntemlere sahiptirler. Hicrî ikinci asra gelindiğinde artık her iki taraf beslediği ilmi damarı sahiplenir ve muhataplarıyla girdiği tartışmalarda kendi hoca silsilesinin üstünlüğünü hem kanıtlamaya çalışır hem de bu otoriteleri en iyi kendilerinin anladığını iddia eder ve onları başka ekollere kaptırmama çabası içine girer. Yazar, o dönemde sahabe ve tâbiûn fukahasının ihtiyatlı tavır ve tutumlarını yansıtan değer yargısı ifadelerinin (lâ yerâ bihi be'sen, kâne yekrahu gibi) yaygınlık kazandığını ve bu tür ifadelerin ilk dönem literatüründe yoğun bir şekilde kullanılmasının teknik terimlerin bu dönemde henüz yeterince gelişmediğini gösterdiğini kaydetmektedir.

Kûfe yöresi uygulama-icmâ ilişkisini incelerken önce mürsel hadislerin aktarılma gerekçesini açıklamış, daha sonra hicrî ikinci asrın başlarından itibaren farklı ilim merkezleri arasında yaşanan temaslar ve bazı bilginlerin buldukları yörenin bilgi birikimini yazıya aktarması sonucu değişik merkezler arasında bir tanışma ve tartışma, buna bağlı olarak da bir etkileşim sürecinin işlemeye başladığını ifade etmiş ve bu çerçevede Irak ekolünün anlayışına örnek olarak İmam Muhammed'in (ö. 189/804) Medine ekolünün ürettiği bilgiye eleştiri gayesiyle kaleme aldığı *Kitâbü'l-Hucce alâ ehli'l-Medine'sini* daha çok icmâ anlayışı ekseninde analiz etmiştir. İmam Mâlik'in (ö. 178/795) *el-Muvatta'*ı çerçevesinde, Medine halkı uygulamasını ve icmâ ile ilişkisini ele alan müellif, Irak ve Suriye bölgelerinin oldukça dinamik bir yapı arz etmelerine karşılık, Hicaz bölgesinin sosyal yapısının nispeten durağan olduğunu ve bu yapısal farkın fıkha da yansımaları kaydeder. Özellikle değişik bölgelerde yürütülen fikhî etkinliklerde görülen yoğun görüş ayrılıkları üzerine, fıkıh bilginleri ortak bir dayanağa şiddetle ihtiyaç duyar ve İmam Mâlik de bu ihtiyaca Medine uygulamasının cevap vereceğini savunur. Ancak onun bu yaklaşımına, gerek yaşadığı dönemde ve gerekse sonraki asırlarda birçok ilim adamı tarafından değişik açılardan eleştiriler yöneltilmiştir.

Kûfe ve Medine uygulamaları ve bunların icmâ ile ilişkisini inceledikten sonra Suriye bölgesi uygulamasını İmam Evzâî (ö. 157/774) çerçevesinde ele alan Aybakan, onun da Iraklılar gibi genel icmâyı çağrıştıran ifadelerinin aslında Suriye dışına taşmadığını belirtir.

“İmam Şâfiî ve Sonrasında İcmâ” başlığını taşıyan üçüncü ve son bölümde Aybakan, İmam Şâfiî'nin (ö. 204/819) sünnet, re'y içtihadı ve icmâ kavramlarının istismar edildiğini düşündüğünü kaydetmiş ve onun mevcut sünnet ve re'y içtihadı anlayışına yaklaşımını ele almıştır. İmam Şâfiî'ye göre kendi zamanına kadar sünnet terimi keyfî bir şekilde kullanılmış, çeşitli ekollerce kabul gören, ama özü itibariyle yabancı olan unsurlar sünnet kavramı kapsamına girmiştir. Hz. Peygamber'in hadislerinde ifadesini bulan gerçek sünnet ise bu yabancı unsurların gölgesinde kalmıştır. Bundan dolayı o, hadislere gerçek sünnet statüsü kazandırıp geri kalan haberleri bu kapsamın dışında tutmaya çalışmıştır. Şâfiî'nin bu tutumu kendisini, yorum sürecinde sünnet malzemesinin de Kur'an gibi işlenmesine ve Müslümanların tamamının sünnetten habersiz kalamayacağı görüşüne sevk etmiş ve icmâyı, özünde sünnet barındırdığına inandığı için kabul etmeye yol açmıştır. Bu anlayışa göre hakkında nass bulunmayan bir konuda yapılan içtihatlardan biri üzerinde icmânın gerçekleşmesi, -teorik olarak mümkün olsa bile- pratikte mümkün gözükmemekte; dolayısıyla meydana gelen icmânın temelinde mutlaka bir nass bulunmaktadır. Şâfiî aynı zamanda re'y içtihadının da denetim altına alınması gerektiğini düşünmekte, vahye rağmen vahyin yanı başında bağımsız bir akıl yürütmenin yolunu tıkamak istemekte ve bundan ötürü re'y içtihadının içeriğini sadece kıyastan ibaret saymaktadır. Onun sükûtî icmâyı kabul etmemesinin temelinde de muhtemelen re'y kökenli içtihatların icmâ kanalından akmasını önleme düşüncesi yatmaktadır.

Müellif, İmam Şâfiî'nin icmâ düşüncesini *Cimâ'u'l-ilm, er-Risâle* ve *İbtâlü'l-istihsân* çerçevesinde, onun ilim ve ihtilaf kavramlarına yüklediği anlamları da göz önünde bulundurarak ele almıştır. Şâfiî, Kur'an, mütevatir sünnet ve icmâ gibi sübutu kat'i olan haberlerden elde edilen bilgiyi zâhir ve bâtın yönleriyle hak bilgi olarak nitelerken; sübûtü zannî olan âhâd haberlerle kıyas yoluyla elde edilen bilgiyi de sadece zâhir yönleriyle hak bilgi olarak kabul eder. Onun bu bilgi anlayışına paralel olarak dayanağı kesin nasslardan oluşan ve yeni bir hüküm inşa etmeyip nasslarda belirtilen hükümleri teyit ve tekit eden ve hiç kimsenin habersiz kalamayacağı düşünülen bilgi çerçevesinde oluşan “âmmecmâ” ve ilim ehli ile sınırlı

olan bilgi çerçevesinde oluşan “hâssa icmâsı” olmak üzere iki ayrı icmâ türü tasavvur ettiği düşünülebilir. Buna göre o, temelinde sünnet olma ihtimali bulunan ve sadece sahabe kuşağı hakkında geçerli olan senedi bilinmeyen sahabe icmâsı ile senedi bilinen icmâ olmak üzere iki tür icmâ anlayışına sahiptir. Birinci tür icmânın, kesin naslardan oluşan hükümlerin korunması ve yapılacak yorumlarda esas alınmasını sağlamak ve bu nitelikleri kazanmış olanları koruma altına alarak dini, sapkın yorumlardan muhafaza ederek tahrif edilmesini engellemek ile düşünce özgürlüğüne alan açmak gibi işlevlere sahip olduğu açıktır. İkinci türdeki icmânın sağladığı bilgi düzeyi, bu türden bir bilgiyi ifade etmediği için, bu icmâ türü sadece veri sağlama işlevine sahiptir.

İmam Şâfiî'nin eserlerinde, derli toplu olmasa da, icmâ-ı fukaha konusunu ele alıp eleştirmesi, kendisinden sonraki dönemde bu konuya dair problemlerin giderek daha teorik bir düzeyde ve ayrıntılı bir şekilde tartışılması sürecini başlatmış ve icmâyâ ait konuların sistematik bir bütünlük içerisinde işlenmesine zemin hazırlamış; buna bağlı olarak konu, klasik dönem usul eserlerinde genel bir teori hüviyetine kavuşmuştur. Müellife göre hicrî üçüncü ve dördüncü asırda İslâm'ın gerçek yorumunu kimin temsil ettiğinin temel kriteri olarak icmânın esas alınmaya başlanması, icmâyâ son derece stratejik bir konum kazandırmış ve değişik fırkalara mensup bilginlerin icmâyâ katılma ehliyetine sahip olup olmadıkları tartışmaya açılmıştır. Aynı şekilde ehli-sünnet velcemâat teriminin oluşumu bu süreçten bağımsız düşünülemeyeceği gibi, inanç alanında oluşan bu yaklaşıma paralel olarak amel alanında da orta bir yolun oluşmasında icmâ önemli bir rol üstlenmiştir. Hicrî ikinci asır bilginleri icmâyı temellendirmek amacıyla herhangi bir delilden söz etmemişken, onun dinî bir kaynak olduğunu bazı ayetlerin (el-Bakara 143, el-Hac 78, en-Nisâ 115, et-Tevbe 16, Âl-i İmrân 110 ve Lokmân 15) yanı sıra Hz. Peygamber'in cemaate sarılmayla ilgili hadisi gibi naklî delillerle ispatlama çabası Cessâs (ö. 370/980) ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî (ö. 436/1044) gibi usul bilginlerinin sistematik eserlerinde görülmeye başlanmıştır.

Eser şer'î deliller arasında yer alan ve fıkıh ilminin en temel kavramlarından biri olan icmânın, bu ilmin oluşum sürecinde iki yüz yıllık bir dönemdeki tarihî seyrini ele alıp incelemesi bakımından önemli bir boşluğu doldurmaktadır.